
М. Дорошко

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
КОМПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР В
20-30-ті рр. ХХ ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Історія утворення та діяльності радянської політико-адміністративної еліти є одним із найскладніших об'єктів та предметів наукового дослідження, оскільки комуністична еліта, яку ми називаємо “номенклатурою”^{*}, кардинально відрізнялася від традиційних “еліти крові” і “еліти багатства” тим, що рекрутувалася переважно з колишніх професійних революціонерів і так званих висуванців. Тож незважаючи на те, що зусиллями вітчизняних й зарубіжних дослідників здійснено ґрунтовний науковий аналіз складних процесів, що привели до утвердження в 20-30-ті рр. тоталітарного комуністичного ладу в СРСР в цілому і в Україні, зокрема, проблема формування та функціонування компартійно-державної номенклатури УСРР все ще відноситься до числа малодосліджених.

Передовсім це пояснюється тим, що в радянській історіографії 20-80-х рр. ХХ ст. формування партійно-державної номенклатури не могло бути об'єктом наукових досліджень, оскільки концепції наукових праць з питань кадрової політики мали відповідати ідеології державної партії, яка наклала своєрідне табу на висвітлення процесів, що відбувалися в керівній верхівці радянського суспільства, а також на дослідження механізмів та реальної спрямованості соціальних дій радянських правителів. Крім того, науковці були поставлені в такі умови, коли не було доступу до багатьох архівних матеріалів та інших джерел, що відносяться до персоналій, а наявність цензурних перепон не дозволяла публікувати результати об'єктивних досліджень. Що стосується

^{*}Термін “номенклатура”, в розумінні переліку найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті, призначення на які відбувалося із санкції центральних більшовицьких партійних органів, з'явився у партійних документах після того як секретаріат ЦК РКП(б) восени 1923 р. направив усім наркомам і керівникам державних установ перелік посад, призначення на які здійснювалося виключно за постановою ЦК. В історичній літературі термін “номенклатура” набув значного поширення після виходу в 1980 р. у ФРН монографії колишнього старшого наукового співробітника АН СРСР Михайла Восленського “Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза”.

зарубіжних вчених, то вони практично не розробляли тему, у першу чергу, через брак архівних матеріалів.

Тому й донині найбільш ґрунтовним дослідженням про пануючий в СРСР партійно-державний апарат залишається монографія М.Восленського¹, багаторазово перевидана різними мовами. Головним здобутком цієї праці є те, що її автор відійшов від покладеної в основу офіційної радянської історіографії концепції радянської влади як форми диктатури пролетаріату. Але оскільки автор абстрагувався від аналізу змісту більшовицької комуністичної доктрини, то деякі його висновки видаються не достатньо виваженими і обґрунтованими. Так, наприклад, викликає сумнів спроба Восленського надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого пануючого класу, непереконливим видається й твердження про те, що радянські номенклатурники розпоряджалися засобами виробництва на правах колективної власності. Вразливим місцем праці вважаємо й те, що її автор не врахував особливості процесу формування номенклатури в радянських республіках, у тому числі й в Україні.

Оскільки й донині питання формування та функціонування вищої ланки партійно-державної номенклатури УСРР комплексно не досліджені, і, відповідно, не існує спеціальної історіографічної праці з означеної нами проблеми, пропонована розвідка має на меті проведення історіографічного огляду літератури, яка хоча б опосередковано стосується проблеми народження та утвердження в УСРР у 20-30-ті рр. більшовицької еліти. Зважаючи на те, що наша стаття є першою спробою історіографічного осмислення проблеми, предметом аналізу стали праці, в яких використано, як загально-союзний, так і український матеріал. Вважаємо такий підхід виправданим, оскільки в основу процесу формування номенклатури УСРР, були покладені рішення, ухвалені московським партійним центром.

Історіографічне осмислення окремих аспектів досліджуваної нами проблеми розпочалося вже в 20-х – на початку 30-х рр. Одним з перших. до вивчення проблеми формування більшовицької керівної верхівки УСРР звернувся відомий діяч Української Народної Республіки М.Шаповал, який, використавши дані тогочасних офіційних видань та статистичних збірників УСРР, проаналізував кількісний та національний склад політико-адміністративної еліти республіки і дійшов висновку, що Україна під більшовицькою владою стала московською колонією, якою керує російсько-єврейська меншість². Твердження політика, що був опонентом більшовицького режиму,

хоч і не позбавлене надмірної категоричності, є досить об'єктивним, оскільки віддзеркалює ставлення московського партійного центру до відповідальних працівників, що представляли в республіці корінну націю. Адже відомо, що вбачаючи ледь не кожному українцеві потенційного сепаратиста, Москва з неохотою санкціонувала їх призначення на вищі посади в республіці. Особливо характерним було це для початкового етапу формування номенклатури, що охоплює, на нашу думку, жовтень 1917-1923 рр.

В радянській Україні першими історіографами предмета даної статті виступили безпосередні й провідні учасники подій, внаслідок яких утвердилася диктатура державної партії на українських теренах³. Їх праці, а це були переважно виступи та статті керівних діячів РКП(б) та КП(б)У, опубліковані в 20-х – на початку 30-х рр., наукової цінності не представляють, але дозволяють сучасним дослідникам простежити процес вироблення основних принципів та засад кадрової політики державної партії на початковому етапі так званого соціалістичного будівництва.

На особливу увагу з-поміж цих праць заслуговують статті найзапеклішого опонента Й.Сталіна у боротьбі за владу в Комуністичній партії та Радянській державі упродовж 20-х рр. Л.Троцького та його однодумця Х.Раковського⁴. Аналізуючи процес формування й розвитку компартійно-державного апарату СРСР Троцький, а за ним і Раковський, дійшли висновку, що диктатура пролетаріату трансформувалася на диктатуру партапарату⁵. Аналогічного з представниками компартійної верхівки СРСР висновку дійшов і перший нарком юстиції РСФРР, лівий есер І.Штейнберг, в опублікованій в Берліні праці⁶. Будучи апологетами комуністичної доктрини Троцький і Раковський добре знали, хто саме узурпував владу, прикриваючись так званою диктатурою пролетаріату, і кривили душею, наголошуючи на трансформації режиму, але той факт, що практично одночасно тотожне судження було висловлене, як безпосередніми творцями диктатури державної партії, так і представником колишніх союзників більшовиків – лівих есерів, допомагає сучасним дослідникам виявити справжню природу більшовицького політичного режиму.

Про специфіку утвердження в Україні більшовицької влади та її керівної верхівки дають певну уяву окремі статистичні дані та інші матеріали, що містяться в опублікованих у 20-ті – на початку 30-х рр. перших узагальнюючих працях з історії КП(б)У⁷. Тоді ж вийшли друком декілька праць представників української номенклатури, які допомагають сучасному досліднику прослідкувати за процесом

одержавлення профспілок та більшовизацією владних структур, перетворення комсомолу на резерв КП(б)У, чисткою від українців органів місцевої влади, здійснену ВУЧК за вказівкою КП(б)У, тощо⁸.

З'являється у цей період і ціла низка праць, в яких робиться спроба дослідити актуальні проблеми висування на керівну роботу робітників і селян, добору та підготовки керівних кадрів для деяких ланок адміністративно-господарського апарату, у першу чергу, промисловості⁹. Так, у праці О. Митрофанова, побудованій на матеріалах обстеження стану висуванства в СРСР, проведеного ЦКК ВКП(б) у 1925 р., були використані матеріали про хід висування робітників на керівні посади в партійно-державний апарат в Донбасі, Одесі та Уманському окрузі УСРР. В роботі І. Красницького містяться цікаві дані про соціальний склад керівних працівників української промисловості, а Я. Тун, відповідно до більшовицьких принципів кадрової роботи, здійснив спробу обґрунтувати необхідність висування на керівну господарську роботу так званих практиків.

Позитивом цих праць є те, що їх автори, які були безпосередніми учасниками процесу формування керівної верхівки основних галузей адміністративно-господарського апарату, використали значний статистичний матеріал, який допомагає виявити кількісний та якісний склад керівних кадрів, однак ці дані залишилися практично без авторського аналізу й узагальнень. В цілому згадані вище праці носять здебільшого описовий характер, а їх структура є досить одноманітною. Автори більшості робіт, як правило, вдаються до цитування партійних документів та подають коментарі до них.

Велику кількість статей та заміток, присвячених висвітленню процесу висування на керівні посади в партійно-державному апараті, знаходимо також на сторінках тогочасних періодичних видань. Так, наприклад, регулярно про хід висуванства до адміністративно-господарського апарату інформували своїх читачів республіканські журнали "Вісті ЦК КП(б)У", "Вестник профдвижения Украины" і "Кадри", газети "Комуніст", "Харківський пролетар", "Киевский пролетарий", "Комсомолец України" та ін. Зокрема, журнал "Кадри" – орган відділу кадрів ЦК КП(б)У, що видавався упродовж 1930-1933 рр., приділяв значну увагу проблемі формування керівних кадрів промисловості. Однак усі без винятку статті про висування на керівну роботу робітників і селян, опубліковані на сторінках періодичних видань, мають одну суттєву ваду: популяризуючи висуванство, їх автори залишили поза увагою основний його недолік – прихід до управління виробництвом людей, які не мали ні відповідної освітньої, ні управлінської кваліфікації, що мало

далекосяжні негативні наслідки. І все ж, незважаючи на відсутність глибокого та всебічного аналізу процесу висування та його наслідків, публікації на сторінках періодичних видань відіграли свою певну роль у справі накопичення даних щодо кадрової роботи КП(б)У.

Оцінюючи літературу 20-х – початку 30-х рр. в цілому, зазначимо, що згадані вище монографії та статті навряд чи можна зарахувати до суто наукових. Вони носять скоріше науково-популярний характер. Недоліком цих праць є їх суб'єктивізм і упередженість авторів, відсутність відповідної джерельної бази. Проте література цього періоду ще не надто обмежена стереотипами та догматичними схемами, містить чимало фактів, свідчень, оцінок, які допомагають привідкрити завісу над формуванням кадрової більшовицької верхівки.

Винятковий інтерес у контексті дослідження історії формування компартійно-державної номенклатури становить мемуарна література, що проливає світло на безпосередню реакцію та оцінку подій з боку самих учасників. Особливу групу матеріалів, які торкаються досліджуваної проблеми, складають спогади активних учасників встановлення більшовицької влади в Україні Є. Бош, В. Затонського, Г. Лапчинського, М. Скрипника та інших¹⁰, що були опубліковані переважно в 20-х рр., тобто в той час, коли в партійній верхівці ще зберігалися елементи демократизму, які дозволяли її представникам висловлювати свої судження щодо тих чи інших подій сучасності. Радянські мемуари 20-х рр. – це спогади людей, які стояли на боці комуністичного режиму, але незважаючи на свою суб'єктивність, вони містять окремі важливі деталі, яких бракує в офіційних документах.

У задушливій атмосфері сталінського тоталітаризму наукові дослідження в галузі гуманітарних наук упродовж другої половини 30-х – першої половини 50-х рр. практично не велися, оскільки історики були позбавлені можливості доступу до достовірних матеріалів. У тих же працях, що мали хоч який-небудь стосунок до висвітлення процесу формування компартійної номенклатури, лише дублювалися сталінські постулати і догми, покладені в основу підручника "Історія ВКП(б). Короткий курс", який з'явився у 1938 р. Підручник став втіленням і відображенням ідеології сталінізму, у відповідності до якої теоретичне вирішення істориками окремих проблем зводилось, по суті, до підбору необхідних цитат з творів основоположників марксизму-ленінізму, до яких був зарахований і сам Сталін, або партійних документів. Вся практична дослідницька робота обмежувалася пошуком конкретних фактів для ілюстрації

відповідних положень. Такий підхід до висвітлення історичних явищ проіснував в незмінному вигляді до розвінчання культу Сталіна на XX з'їзді КПРС.

Тож лише в добу хрущовської “відлиги” з’являються дослідження, автори яких досить об’єктивно висвітлюють окремі аспекти проблеми формування компартійної номенклатури. Особливої уваги у цьому плані заслуговує праця Ю. Бабка¹¹, який зосередив свою увагу на висвітленні національного аспекту у формуванні компартійного керівництва України. У другій половині 50-х – 80-ті рр. проблема формування номенклатури в СРСР як самостійна через зазначені вище причини не досліджувалась, але у цей час вийшла друком низка праць радянських істориків, в тому числі й українських, присвячена проблемі встановлення “диктатури пролетаріату” та структур більшовицької влади в Україні¹². Послугуючись переважно загальносоюзним матеріалом, питання формування керівної верхівки радянських та господарських органів, громадських та масових організацій досліджували російські історики Ю. Гімпельсон, В. Дробіжев, М. Ірошніков та інші у своїх працях з історії органів радянського державного управління та громадських організацій¹³.

Видані ще за радянської доби з притаманними для неї ідеологемами, ці та інші роботи потребують критичного ставлення до них, незважаючи на використання авторами великого фактичного матеріалу. Адже підхід радянських істориків до вивчення деяких аспектів теми визначався настановами правлячої партії про “диктатуру пролетаріату”, “провідну роль робітничого класу в керівництві державою”, перетворення робітників на “господарів виробництва” тощо. Неспроможність цих догм й пов’язаних з ними політичних висновків настільки очевидна суспільствознавцям, що перестала бути предметом наукових дискусій.

Таким чином, радянська література, створена, в 1920-1980-ті роки, сучасного читача задовольнити не може, передовсім, з причини своєї ідеологічної заангажованості. Один із загальних недоліків літератури радянського періоду історії – підхід до висвітлення діяльності керівництва партії і держави як абсолютно безпомилкової і такої, що виходила з глибоко наукового пізнання законів суспільного розвитку. При цьому ігнорувалася та обставина, що ця діяльність нерідко не відповідала навіть самим теоретичним положенням марксизму і що втілення в життя законодавчих актів радянської влади часто не співпадало з задуманим і проголошеним. В історіографії панувала апологетика всього, що було пов’язане з

діяльністю В.Леніна, комуністичної партії і радянської держави. Звідси вибірковий, односторонній добір та аналіз документів епохи.

Не висвітлювалась комплексно проблема формування керівних кадрів і в зарубіжній історіографії, незважаючи на наявність сотень праць, присвячених вождям революції – В. Леніну, Й. Сталіну, Л. Троцькому, окремим представникам їх найближчого оточення. Література, що видавалась на Заході, розглядається автором як складова частина історіографії проблеми. Вона містить чимало матеріалів, документів, які з тих чи інших причин були недоступні радянським історикам або ними ігнорувались. Сильний бік багатьох праць зарубіжних авторів – постановка необхідності дослідження проблеми формування та функціонування номенклатури СРСР та об'єктивне розкриття ряду аспектів проблеми, які радянські історики оминали¹⁴.

Так, англійський історик Е. Карр, глибоко дослідивши процес злиття комуністичної партії з радянською державою, наголосив на вирішальній ролі у ньому обліково-розподільчих структур РКП(б), які здійснювали призначення на відповідальні посади в усі ланки партійно-державного апарату. Карр сформулював важливий висновок, відповідно до якого “ще до смерті Леніна була визнана і проголошена влада партії над усіма сторонами політики та системи управління”¹⁵. Співвітчизник Карра М. Метьюз у своїй відомій праці про державну політику, що закріпила привілеї радянської еліти, зробив наголос на тому, що система привілеїв, притаманна способу життя радянської еліти, виникла у перші місяці і навіть тижні після революції¹⁶.

Своє бачення впливу сумновідомої резолюції X з'їзду РКП(б) “Про єдність партії” на процес перетворення партії на слухняну, дисципліновану виконавицю волі свого апарату, що остаточно виводився з-під контролю рядових комуністів, продемонстрував А. Авторханов¹⁷. Він же у своїй фундаментальній праці “Технологія влади” дослідив механізм створення в державній партії сталінської номенклатурної партії або так званого “ордену мечоносців”. Ця “внутріпартійна партія”, – писав Авторханов, – “вербувалася з професійних політичних ділків, які повинні були володіти усіма людським якостями, крім однієї: морального гальма”¹⁸. Торкається Авторханов у своїх працях і питання боротьби українських націонал-комуністів за суверенні права своєї республіки, особливо наголошуючи на видатній ролі у цьому нерівному протиборстві М. Скрипника, якого автор називає лідером української “національної опозиції” проти Кремля¹⁹. Оцінюючи праці зарубіжних істориків в цілому, слід

зауважити, що їх суттєвим недоліком є те, що в них, з відомих причин, не використовувались матеріали радянських архівів.

Історики української діаспори, а до них ми відносимо й тих активних учасників українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., які опинилися у вимушеній еміграції, створили також цілу низку праць, в яких досліджуються окремі аспекти виокремленої нами проблеми. Найбільш ґрунтовні праці належать авторам, які були безпосередніми учасниками революційних подій. Серед них – Ю. Бачинський, В. Винниченко, К. Кононенко, І. Мазепа, І. Майстренко, М. Стахів, П. Феденко²⁰. У своїх працях вони аналізують природу радянської влади і роль у її встановленні РКП(б) та Раднаркому РСФРР. Головним недоліком цих праць, написаних переважно у 20-50 рр., є те, що в них не використовуються матеріали радянських архівів, базуються ж вони переважно на опублікованих радянських джерелах і спогадах учасників тих подій.

Найчастіше історики української діаспори зверталися до вивчення проблем поповнення КП(б)У вихідцями з так званих українських дрібнобуржуазних партій, “українізації” партійно-державного апарату, діяльності компартійної верхівки УСРР під час голоду-геноциду 1932-1933 рр., політичних чисток, яких зазнала українська верхівка в роки сталінського масового терору²¹. Найактивніше досліджував окремі аспекти проблеми формування номенклатури І. Майстренко²². Проаналізував він і процес перетворення радянської верхівки на панівну верству суспільства, але також, як і М. Восленський, дійшов помилкового висновку про те, що “власником зліквідованої власності на засоби виробництва став у СРСР не народ, а партійно-державна бюрократія”²³.

Гідно оцінюючи внесок радянської і зарубіжної історіографії 20-80-х рр. у висвітленні окремих аспектів формування партійно-державної номенклатури в радянській Україні, зауважимо, що масштабне вивчення, як загальних проблем тоталітарного минулого, так і його конкретних проблем, стало можливим лише після здобуття Україною державної незалежності. Саме на початку 90-х рр. розпочався інтенсивний процес переосмислення історії 20-х-30-х рр. в контексті перебування тогочасної України в системі економічних, соціальних і політичних відносин тоталітарного суспільства. Отримавши небачену раніше можливість для неупередженого і широкого перегляду на основі нових документів і підходів усталених раніше висновків, українські історики відмовились від марксистсько-ленінської методології і результати не забарились. Серед праць українських дослідників, у яких на основі широкого конкретно-

історичного матеріалу висвітлюються різні аспекти прояву тоталітаризму в Україні 1920-х – 1930-х років, найбільшу увагу привертають публікації С. Білокося, В. Верстюка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, О. Рєєнта, Ю. Шаповала та інших²⁴. Названі видання, без сумніву, справили великий вплив на наукове розуміння тоталітаризму в Україні, усвідомлення сталінщини через українську соціально-економічну і політичну дійсність. Розглядаючи тоталітаризм у “національному українському розрізі”, автори доходять слушних висновків і узагальнень про те, що в Україні “відбилися практично всі загальновідомі риси сталінізму”. А “в умовах створеної ним же самим централізації та унітарності сталінізм неминуче набирав загальних для всієї країни особливостей і рис, властивих, звісно, кожному його варіантові на “регіональному рівні”²⁵.

З’ясовуючи суть, еволюцію, конкретну практику і наслідки сталінського тоталітаризму в Україні, вітчизняні вчені спиралися на позитивні здобутки зарубіжних дослідників²⁶, які розпочали вивчення явищ тоталітаризму, включаючи і його радянський різновид, значно раніше. Видання і перевидання їхніх книг має велике значення, оскільки відбувається процес інтеграції історичних знань.

Попри ці здобутки, проблема формування та функціонування партійно-державного апарату в тоталітарних структурах влади як самостійна ними не досліджувалася, лише окремі її аспекти стали предметом наукового пошуку С. Кульчицького²⁷ та науковців, очолюваного ним відділу історії 20-30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України О. Ганжі, Г. Єфіменка, В. Марочка, О. Мовчан, В. Прилуцького²⁸. Ними окреслені найважливіші концептуальні підходи, які дозволяють висвітлювати проблему формування партійно-державного апарату з урахуванням нових реалій. Загальною відмінністю праць сучасних авторів від їх попередників є опора на широку джерельну базу, в тому числі на документи та матеріали колишніх спецховищ.

Окремо слід зупинитися на характеристиці літератури, присвяченій причинам голоду-геноциду 1932-1933 рр. та ролі в його організації партійно-державного керівництва СРСР і УСРР. З-поміж великої кількості публікацій з цієї проблеми вирізняється, передовсім стаття М. Панчука, автор якої, залучивши велику кількість джерел, першим з вітчизняних істориків радянської доби дійшов висновку про безпосередню причетність Сталіна та його оточення до організації голодомору в Україні²⁹. Також заслуговує на повагу спроба В. Васильєва реконструювати особливості мислення та дій більшовицьких керівників під час голодомору 1932-1933 рр.³⁰.

Першою спробою комплексно дослідити найважливіші аспекти проблеми формування більшовицької партійно-державної номенклатури у 20-тих роках ХХ століття стала стаття М. Дорошка і В. Колесника, опублікована 1993 р. в “Українському історичному журналі”³¹.

Деякі аспекти проблеми становлення і функціонування компартійно-радянської номенклатури в УСРР у 1917-1922 рр. стали об’єктом кандидатської дисертації та монографії М. Фролова³². В них, зокрема, детально досліджується роль і місце вихідців з інших політичних партій у лавах більшовиків, особливості їх просування на керівні посади в партійно-державному апараті республіки. Особливу увагу автор приділив впливу тодішніх керівників КП(б)У на перебіг політичних подій в Україні, на умови формування комуністичної влади в 1917-1922 рр. Однак М. Фролов все ж намагається дистанціюватися від терміну “номенклатура” і підкреслює, що він досліджує проблеми формування більшовицької політичної еліти, до складу якої він зараховує вищих партійних керівників КП(б)У, керівників військових з’єднань Червоної армії та органів держбезпеки (ЧК-ОГПУ-НКВД), а також окремих науковців та діячів культури³³. Не заперечуючи права кожного автора на власне бачення проблеми, нам видається більш виправданим вживання щодо правлячої більшовицької верхівки терміну “номенклатура”, який є самоназвою того керівного прошарку, який прийшов до влади на теренах колишньої Росії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р.

До речі, термін “номенклатура” щодо керівної партійно-державної верхівки СРСР, як основний, вживають також сучасні українські та російські дослідники проблеми формування та функціонування апарату тоталітарної влади³⁴. Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер, наприклад, переконані, що номенклатура “це не тільки перелік посад, але й документи, в яких приховані сутнісні механізми панування і відтворення касти “керівників” і заснована на них система, що приводить в дію цей механізм”³⁵. О. Осокіна виділяє чотири групи номенклатури: партійну, радянську, військову та інтелектуальну, визначаючи основним фактором належності – доступ до спеціального постачання. Оскільки, на думку автора, окрім партійної і радянської номенклатури спецпостачання мали ще вища військова, наукова та творча еліта, то вони, отримуючи спецпостачання разом з посадами ставали частиною правлячої номенклатури¹³.

В працях названих вище російських істориків та їх колег Ю. Гімпельсона, М. Геллера, А. Некрича, В. Сіроткіна, О. Хлевнюка висвітлюються також різноманітні аспекти досліджуваної нами проблеми, які дозволили їм сформулювати положення, які є

вагомим внеском до вивчення проблем становлення тоталітарного режиму в СРСР і ролі у цьому процесі більшовицької верхівки. Так, М. Геллер і А. Некрич досліджуючи процес трансформації ленінської організації професійних революціонерів на замкнуту номенклатурну касту дійшли висновку, що він співпадає у часі з перетворенням більшовицької партії на державну структуру³⁶. Ю. Гімпельсон, аналізуючи практику більшовицьких “верхів” у справі висування та розстановки керівників, їх соціальне походження, чисельність, партійність, соціально-класову належність, культуру та компетентність дійшов висновку, що дореволюційну управлінську бюрократію замінила нова – “робітничо-селянська” партійно-державна бюрократія на чолі з партійною елітою. Усіх управлінців він класифікує за належністю до галузей функціонування на: адміністративно-політичну, економічну та правоохоронну еліти. Дослідник зробив спробу створити соціально-політичний портрет керівників-управлінців різних ланок державного апарату. Найважливішим нам видається висновок Ю. Гімпельсона про те, що виникненню феномена номенклатури сприяла крайня централізація партійно-державного управління, при якій усі призначення на керівні посади відбувалися зверху донизу, а це сприяло тому, що з часом номенклатура перетворилась на професійно-управлінську групу, яка розпоряджалась загальнонародною (державною) власністю у своїх корпоративних інтересах³⁷.

О. Хлевнюк у своїх працях досліджує дві основні проблеми: організаційний бік функціонування політбюро ЦК ВКП(б) у 30-ті рр. та механізм прийняття рішень цього органу – фактично вищого органу влади в СРСР, оскільки політбюро ЦК ВКП(б) не лише визначало основні напрями розвитку країни, але й виступало головним арбітром при вирішенні ключових міжвідомчих суперечок, безпосередньо організовувало виконання своїх постанов і намагалось тримати під ретельним контролем усю систему влади. Залучивши до наукового обігу великий масив архівних джерел, що раніше були недоступними для використання, російський дослідник не підтвердив широко поширену в історико-публіцистичній літературі кінця 80-х-90-х рр. XX ст. думку про протиборство у 30-ті рр. двох угруповань в політбюро ЦК ВКП(б) – “радикалів” і “поміркованих”, оскільки лінія поведінки кожного члена політбюро передовсім залежала від позиції, яку займав Сталін, оскільки вирішальне слово, як свідчать відомі дослідникам документи та матеріали, завжди залишалось саме за ним³⁸.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми формування та функціонування компартійно-державної номенклатури УСРР дає

підстави констатувати певне ігнорування науковцями цього важливого питання, наслідком якого є брак серйозних, насамперед науково-документальних, праць про механізм утворення та функціонування номенклатури в тоталітарних структурах влади, її місце і роль в системі комуністичної державності. Особливо важливими є дослідження цих процесів на прикладі України, якій ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало великого значення, розглядаючи її в якості полігона для випробування багатьох політичних рішень, справедливо вважаючи, що утримання України у складі проголошеного в грудні 1922 р. Союзу РСР є ключовою умовою існування цього утворення з центром у Москві.

- ¹ Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. - М., 1991. - 623 с.
- ² Шаповал М. Куди вони йдуть... // Нова Україна. – 1925. - №1. – С.99; Його ж. Хто керує Україною? // Там само. - № 2-3. – С.1-6; та ін.
- ³ Бухарин Н.И. Борьба за кадры: Речи и статьи. - М. - Л.: Молодая гвардия, 1926. - 350 с.; Затонський В. Національна проблема на Україні. - Харків: ДВУ, 1926. - 64 с.; Каганович Л. Українізація партії і боротьба з ухилами // Вісті ВУЦВК. - 1927. - 27 вересня; Квиринг Э.И. Партия, Советская власть, специалисты // Избранные речи и статьи. - К., 1988. - С.55-63; Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. - Б.м.: Пролетарий, 1921.-32 с.; Раковський Х.Г. П'ять років Української Радянської влади // Червоний шлях. – 1923 - №4/5. – 88-106; Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. - Харків, 1928. - 71 с.; та ін.
- ⁴ Троцкий Л. Сталин. В 2 т. – Т.2. – М., 1990. – 303 с.; Його ж. Политические силуэты. – М., 1990. – 313 с.; та ін.
- ⁵ Троцкий Л. Новый курс (Письмо к партийным совещаниям) // Молодой коммунист. – 1989. - № 8. – С. 51-54; Його ж. Сталин. – Т.2. - С.133-134; Раковский Х. Письмо о причинах перерождения партии и государственного аппарата // Приложение к книге Л.Троцкого “Преданная революция”. – М., 1992. – С.311-314.
- ⁶ Штейнберг И.З. Нравственный лик революции. – Берлин, 1923. – С.99-100.
- ⁷ Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – К., 1923. – 247 с.; Кулик І., Яворський М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – У 2 ч. – Ч.1. – Харків, 1923. – 70 с.; Михайлов В. История Коммунистической партии Украины: В самом сжатом очерке. – Харьков, 1925. – 93 с.; Попов Н.Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 4-е изд, испр. и доп. – Харьков, 1931. – 340 с.; Волін М. Історія КП(б)У: В стислому нарисі. – Харків, 1930. – 188 с.
- ⁸ Білокриницький С. Партія Леніна – організатор і керівник ленінського комсомолу. – Харків, 1931. – 55 с.; Дукельський С. ЧК –ДПУ // Український

- історичний журнал. – 1991. - №1. – С.25-36; №3. – С.16-25; Козелев Б. Как большевики боролись за руководство профсоюзами. – М., 1928. – 124 с.; Сухоплюев И. Очерк истории Всеукраинских съездов Советов // Знамя коммунизма. – 1923. - №1-2. – С.106-114; Шлосберг Д. Перший всеукраїнський з'їзд профспілок // Літопис революції. – 1930. - № 3-4. – С.5-32; та ін.
- ⁹ Митрофанов А.Х. Выдвижение рабочих и крестьян: По материалам местных контрольных комиссий РКП(б). – М., 1926. – 104 с.; Красницький І. Боротьба за кадри. – Харків, 1930. – 76 с.; Супоницький Ш. Про кадри соціалістичного будівництва. – Харків, 1931. – 96 с.; Тун Я. Кадри народного господарства. – Харків, 1930. – 190 с.
- ¹⁰ Бош Е.Б. Год борьбы. – 2 изд. - К., 1990. – 447 с.; Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. - №5-6. – С.115-141; Лапчинський Г. Зародження радянської влади та перші кроки в одному з міст українських // Червоний шлях. – 1925. - №1-2. – С.121-145; Його ж. Гомельское совещание: Воспоминания // Летопись революции. - 1926. - № 5. – С.36-50; Його ж. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади: Спогади // Літопис революції. - 1927. - № 5. – С.59-69; Скрыпник Н. Донбасс и Украина (Из истории революционной борьбы на Украине 1917-1918 гг.) // Коммунист (Харьков). – 1920. - №4. – С.52-54; Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях. – 1923. - №2. – С.91-109; та ін.
- ¹¹ Бабко Ю.В. Парти́йне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. – Львів, 1971. – 180 с.
- ¹² Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. – К., 1956. – 286 с.; Його ж. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К., 1961. – 384 с.; Міщенко А.Г. Утворення комісаріату внутрішніх справ УРСР та його діяльність у галузі радянського будівництва (1919 р.) // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип.9. – С.23-32; Його ж. Створення соціалістичного апарату управління промисловістю на Україні в 1920 р. // Питання історії народів СРСР. – 1971. – Вип.11. – С.35-41; Потарикіна Л.Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. –К., 1957. – 156 с.; Рибалка І.К. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність // Учені записки Харківського державного університету. – Т.78. – Труды істфаку. – Т.5. – Харків, 1957. – С.35-48; Тригуб П.М. Архівні джерела про структуру, склад і діяльність Рад України у 1919-1920 рр. // Архіви України. – 1979. - № 4. – С.51-55; Шевченко Н.А. Президія ВУЦВК та її діяльність (лютий-травень 1920 р.) // Питання історії народів СРСР. – 1969. – Вип.6. – С.16-29; та ін.
- ¹³ Див.: Гимпельсон Е.Г. Рабочий класс в управлении государством, нояб. 1917 – 1920 гг. -М., 1982. – 343 с.; Дробижев В.З. Главный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ. 1917 – 1932 гг.). - М., 1966. – 285 с.; Ирошников М.П. Создание советского центрального государственного аппарата. Совет Народных

Комиссаров и народные комиссариаты. Октябрь 1917 г. – январь 1918 г. - М. – Л., 1966. – 298 с.; та ін.

- ¹⁴ Див.: Авторханов А. Технология власти. - Мюнхен, 1959; Його ж. Происхождение партократии. - Франкфурт-на-Майне, 1973; Його ж. Империя Кремля. – Минск - М., 1991. - 112 с.; Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. – М.,1990. – 224 с.; Валентинов Н.В. Наследники Ленина. – М., 1991; Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. - М., 1992. - 541 с.; Карр Э. История Советской России: В 4 кн. Кн.1 – Т.1-2. – Большевицкая революция 1917-1923. – М.,1990. – 768 с.; Мэтьюс М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. - №2-3. – С.45-61; Пайпс Ричард. Русская революция. В 2 ч. – М.,1994; Шапиро Л. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов. Ч.1,2. – М.,1993; та ін.
- ¹⁵ Карр Э. Вказ. праця. – С.189.
- ¹⁶ Мэтьюс М. Вказ. праця. – С.45.
- ¹⁷ Авторханов А. X съезд и осадное положение в партии // Новый мир. – 1989. - №3. – С.193-205.
- ¹⁸ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С.131.
- ¹⁹ Там само. – №12. – С.83.
- ²⁰ Бачинський Ю. Большевицька революція і Україна: Критичні замітки. – 2 доп.вид. – Берлін, 1928. – 135 с.; Винниченко В.К. Відродження нації: В 3 ч. Репринтне відтворення вид. 1920 р. – К.,1990. – Ч.І-ІІІ; Мазепа Іс. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості української революції. – Львів - К., 1922. – 155 с.; Майстренко Іван. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен,1969. – 107 с.; Його ж. Історія Комуністичної партії України. - Б.м., 1979. - 256 с.; Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній боротьбі України 1917-1960 р. – Мюнхен,1956. – 104 с.; Соловей Д. Голгота України. – Ч.1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УСРСР між першою і другою війною. - Вінніпег, 1953. – 288 с.; Стахів Матвій. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919-листопад 1924. – Нью-Йорк,1968. – 244 с.; Прокоп Мирослав. Україна і українська політика Москви. Ч.1. Період підготовки до Другої світової війни. – Б.м., 1981. – 176 с.; Феденко Панас. Український рух у 20 столітті. – Лондон,1959. – 267 с.; Його ж. Марксистські і большевицькі теорії національного питання. – Мюнхен,1960. – 76 с.; Його ж. Новая "История КПСС". – Мюнхен, 1960 – 141 с.
- ²¹ Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933) // Сучасність. – 1978. – №12. – С.56-81; Пастернак Є. Україна під большевиками (1919-1939) (Спроба історичної студії). – Торонто, 1979. – 314 с.

-
- ²² Майстренко І. Труднощі з реабілітацією Миколи Скрипника // Сучасність. – 1962. - №3. – С.94-110; Його ж. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Мюнхен, 1978. – 223 с.;
- ²³ Майстренко І. Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР // Сучасність. – 1981. - №3-4. – С.138.
- ²⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. - К., 1999. - 448 с.; Верстюк В. "Воєнний комунізм" на Україні // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.97-134; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 - 30-ті роки. - К., 1991. - 344 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – К., 1994. – 39 с.; Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-і роки. – К., 1998; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000. - 481 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. - 351 с.; Його ж. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні // Компартія України: сторінки історії. - К., 1990. - 143 с.; Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997. - 608 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К., 2001. – 560 с.; та ін.
- ²⁵ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Вказ. праця. – С.322.
- ²⁶ Див.: Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993; Конквест Роберт. Большой террор. – Рига, 1991; Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. – 508 с.; Грей Я. Сталин. Личность в истории. – М., 1995. – 386 с.; та ін.
- ²⁷ Див.: Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму". - К., 1994. – 142 с.; Його ж. Партійно-державний апарат у системі влади // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. - С.3-15; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. - 203 с.; Його ж. Комунізм в Україні – перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996. – 396 с.; Його ж. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - К., 1999. - 336 с.; Його ж. Нотатки про українські революції. - К., 2001. - 88 с.; та ін.
- ²⁸ Див.: Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). - К., 2000. - 208 с.; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). - К., 2001. - 304 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995. - 224 с.; Мовчан О.І., Реєнт О.П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України // Український історичний журнал. – 1993. - №7. – С.8-24; Мовчан О.І. Українські профспілки і радянська держава

в 20-ті роки. - К., 1999. - 280 с.; Її ж. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). - К., 2004. - 420 с.; Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). - К., 2001. - 249 с.

- ²⁹ Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.35-66.
- ³⁰ Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933. - К., 2001. - С.12-80.
- ³¹ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. - 1993. - № 9. - С. 40-48.
- ³² Фролов М.О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2001. - 19 с.; Його ж. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. - Запоріжжя, 2003. - 448 с.
- ³³ Фролов М.О. Вказ. праця. - С.127.
- ³⁴ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. - М., 2000. - 856 с.; Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. 1917-1923 гг. - М., 1995. - 232 с.; Його ж. Советские управленцы 1917-1920 гг. - М., 1998. - 259 с.; Коржихина Т.П. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы. 20-30-е годы. Сб. статей. - М., 1992. - С.146-164; Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. - 1993. - №7. - С.25-38; Осокина Е.А. За фасадом "сталинского изобилия": распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. - М., 1999. - 297 с.; Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943-1945 рр. - К., 1997. - 114 с.; Сироткин В.Г. Номенклатура в историческом разрезе // Через тернии. - М., 1990. - С.292-332; Його ж. Номенклатура: Заметки историка // Вестник АН СССР. - 1990. - № 6. - С.12-26; Його ж. Вехи отечественной истории: Очерки и публицистика. - М., 1991. - 271 с.; Хлевнюк О.В. 1937 год: противостояние.- М., 1991. - 64 с.; Його ж. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. - М., 1996. - 304 с.
- ³⁵ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Вказ. праця. - С.25.
- ³⁶ Геллер М., Некрич А. Вказ. праця. - С.121-122, 126.
- ³⁵ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917-1920 гг. - М., 1998. - 259 с.
- ³⁶ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. - М., 1996. - С.7.